

Арсен ЂУРОВИЋ
Филозофски факултет
Београд

ОБРАЗОВАЊЕ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛАНА*

Апстракт: У раду се разматра време владавине краља Милана, када је у Краљевини Србији започет процес модернизације образовног система, чији је врхунац представљало оснивање Београдског универзитета 1905. године. Истраживањем се улази у један од најзначајнијих сегмената друштвеног развоја Србије – образовање, чијом се модернизацијом заправо подстицала модернизација српског друштва. Посебна пажња посвећена је осветљавању улоге (посредне и непосредне) краља Милана у том процесу, како би се из до сада мање познатог угла сагледала сложена личност ћудљивог српског владара.

Key Words: Kingdom, Serbia, king, Milan, modernization, society, education, school, teacher, law, student, textbook, reader.

Оцена улоге контроверзне и у исто време тако важне личности, какав је био несумњиво краљ Милан Обреновић (1854 - 1901) у историји друге половине 19. века, више је него изазов за оног ко се упусти у сагледавање вишеслојности друштвене структуре српског народа у констелацији ондашњих међународних односа. Када то кажемо имамо у виду до сада саопштене резултате, до којих је дошла научна историографија персонификована у лику еминентних историчара¹, као и оних попут Слободана Јова-

---

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Модернизација западног Балкана* (Ев. бр. 147 017).

¹ Наводимо најважнија дела: С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1926, М. Екмечић, *Стварање Југославије*, 2, Београд 1989, Ч. Попов, *Привреда, друштво, политика*, у: *Историја српског народа*, 6, том први, Српска књижевна задруга, Београд 1983, 7-50, В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848-1914*, НИП "Политика", Београд 1991, Р. Љушић, *Србија 19. века*, НИУ "Војска", Београд 1994, Исти, *Историја српске државности, Србија и Црна Гора*, Друштво историчара јужнобачког округа, Матица српска, Нови Сад 2001, Исти, *Обреновићи и њихов родослов*, СО Горњи Милановац и Музеј рудничко-таковског краја, Горњи Милановац 1998, М. Војводић, *Србија и балканско питање (1875 –*

новића, који су се бавили правном историјом.² Време владавине и сама личност краља Милана била је предмет анализе у оквиру бројних и по форми различитих историографских студија, али још увек нису у довољној мери истражени сви важни моменти из његовог живота, како би се добила јасна представа о ђудљивом српском владару.³ У њима су аутори на научно утемељен начин дали своје виђење улоге краља Милана, указујући при томе на подвојеност његове личности, мане али и врлине, успоне и падове⁴, којима је био обележен његов кратак али и буран живот. Њихова сазнања као и резултат до кога су они дошли, више је него добра основа и подстицај за даља истраживања. На жалост то се не може рећи за све представнике музе Клио али и за оне који су по вокацији припадали сродним научним дисциплинама, а који су се у својим делима само узгредно бавили краљем Миланом. Они су не ретко износили судове на основу тзв. марксистичког метода, који априори подразумева крајње негативну и рекли би-

---

1914), Матица српска, Нови Сад 2000, Исти, *Путеви српске дипломатије*, Клио, Београд 1999, С. Терзић, *Србија и Грчка 1856 – 1903*, Историјски институт, Београд 1992, С. Рајић, *Влада Николе Христића 1888-1889*, Народна књига, Београд 2003, П. Крестић, *Кнез и краљ Милан у мемоаристици*, у : Историјски часопис, књ. 54, Историјски институт, Београд 2007, 193–214.

² О томе више: С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића II*, Београд 1990, Д. Јанковић, М. Мирковић, *Државноправна историја Југославије*, Научна књига, Београд 1982, 178 – 193. О краљу Милану свој суд су изнеле и Љ. Кандић, Ј. Даниловић, у делу, *Историја Правног факултета 1808-1905*, Београд 1997, 185. Њихова оцена је да "Милан Обреновић није остао по страни када је реч о покушајима да се реформише високо школство", што је несумњиво тачно. Оне га међутим виде као "аутократу, којем није одговарао аутономни и демократски универзитет, па је настојао да га преко конзервативних министара просвете што више потчини државној власти". Оваква оцена је у сваком случају преоштра, јер је као контра аргумент довољно навести, да се међу "конзервативним министрима просвете" нашао нико други до С. Новаковић идејни творац модернизације образовања у Србији, дакле особа којој се та врста "улоге" не може приписати. С друге стране из извора се јасно види да је краљ Милан био и после абдикације у контакту с ондашњом управом Велике школе, размењујући редовно поруке с њом. Вид. АС, ВШ, 1896, 869. Телеграм краља Милана упућен из Париза ректору Велике школе др В. Бакићу од 12. 08. 1896. године.

³ Још је А. Гавриловић приређујући кратку биографију краља Милана за своје монументално дело средином 1904. године, с правом приметио да је због свог темперамента често долазио у "опреку" с многим људима из јавног живота ондашње српске државе. Вид. А. Гавриловић, *Знаменити Срби 19. века*, (фототипско издање) св. 3, Београд 1997, 89.

⁴ Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, БИГЗ, Београд 1988, 9.

смо упрошћену "слику" његове личности, односно владарске идеологије, не упуштајући се притом у озбиљнија научна истраживања, истичући у први план, као по правилу сукоб краља Милана са "свим прогресивним снагама". У оценама које су често контрадикторне,⁵ изостао је по нашем суду покушај да се време владавине краља Милана (1868 – 1889) проучи из једног другачијег угла односно једне важне области друштвеног живота – образовања, која је управо под његовом владавином доживела значајне промене и била унапређена у готово свим сегментима: од основног, средњег до високошколског. Из ове констатације проистиче низ питања, која смо себи поставили размишљајући о времену када се пред српски народ и његову државу, односно ондашњу малобројну политичку елиту наметнуо избор пута у ново доба, односно надолазећи 20. век. За нашу тему свакако је било посебно занимљиво оно које се односи на саму личност владара односно његову непосредну улогу у зачетку једно тако важног процеса по судбину народа и државе, као што је стварање модерног образовног система⁶. За изношење објективног суда о српском монарху, било је неопходно интердисциплинарно проучити сачуване изворе (необјављене и објављене)⁷, међу којима се налазе и уџбеници историје који су коришћени у наставном процесу у основним и средњим школама не само Краљевине Србије, већ и прве државе јужних Словена – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца односно Краљевине Југославије. Овакав методолошки приступ био је неопходан јер су уџбеници историје, како смо напред истакли били коришћени и у држави под другом династијом (Карађорђевића) и идеологијом (интегралног југословенства), што је свакако имало утицаја и на садржаје који су се у њима нашли, али и на оцену личности владара коме је овај

⁵ Дobar пример за то је дело М. Тодоровића, *Владари Србије и Црне Горе*, Крагујевац 1989, 76-77. У оцени владавине краља Милана, аутор истиче да је "без ауторитета, са великим неуспесима у целокупном животу Србије, тотално несталан као политичар, несналажљив као Врховни командант има мало светлих тачака у својој владавини". Вид. и С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. века*, Београд 1971, 134-135.

⁶ Колико је то било важно за будућност отечества најбоље сведоче речи С. Новаковића изговорене на Првом збору Главног просветног савета одржаном у Београду 18. (30) августа 1881. године. Новаковић је том приликом истакао "да од школе зависи данас, сва будућност једнога народа". *Просветни гласник*, 1881, 553–554.

⁷ Од објављених извора издвојили бисмо зборник докумената, *Филозофски факултет Велике школе 1863–1973*, књига 2, Филозофски факултет, Београд 2004 (приредили Ј. Веселиновић, С. Јерковић и В. Булајић), као и *Писма Пете Тодоровића и Драгише Станојевића краљу Милану*, (приредила Л. Перовић), Мешовита грађа, књ. 20, Београд 1990.

скуп с разлогом посвећен. Историјска паралела омогућила нам је да прати-мо и промене у оцени владавине краља Милана из пера историка (Миленка Вукићевића, Станоја Станојевића) али и "практичара" (Андре Гавриловића, Луке Зрнића, М.Јовића и др.), који су своје уџбенике потписивали у Краљевини Србији а потом с одређеним изменама и у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца а од 1929. године и у Краљевини Југославије. Тако смо у методолошком смислу обезбедили два занимљива нивоа посматрања улоге (посредне и непосредне) коју је имао краљ Милан али и резултата који су под његовом влашћу постигнути. Они нису били мали, поготово када је у питању модернизација српског друштва у чијој се основи налазило образовање, као један од најважнијих сегмената модернизацијског процеса. Иако је то био само зачетак процеса,⁸ од 80-тих година 19. века много тога је промењено у животу појединца, његовог ближег и даљег окружења али и у крајњем смислу државе, која је постепено, и уз не мале отпоре, добијала обриси модерног, остајући тако у корак са "напреднијим народима" у духу идеја "*belle époque*". Странице које следе имају за задатак да поменута два могућа угла посматрања проблема којим смо се бавили, научно образложе и тако дају прилог проучавању комплексне личности краља Милана.

На трагу модерног

Први аспект проблема који смо разматрали у нашем раду, како смо напред истакли, обухвата посредну улогу краља Милана у спровођењу државне политике у области образовања, имајући у виду два важна момента: овлашћења која је по уставу као владар имао и владарску идеологију. Сама по себи ова констатација може да изазове недоумицу, јер се у први план истиче једна област друштвеног живота као основа за извођење оцене о томе да ли је постојала политичка визија и самим тим и одговорност оних који су одлучивали о судбини отачества. Тога смо и сами били свесни када смо се одлучили за овакав "угао" посматрања личности која и после стопедесет година од рођења и даље изазива знатижељу многих истраживача. Ми смо зато нашу пажњу усмерили на један од најважнијих сег-

---

⁸ Ево како је тај почетак видео С. Бошковић (1833 – 1908), професор Велике школе и министар просвете (1875-1876 и 1879-1880), аутор бројних уџбеника историје, који је уз С. Новаковића био веома заслужан за модернизацију образовања. "Наш просветни, књижевни и научни напредак ишао је стопу по стопу са политичким успесима наше младе државе", а ови додаје Бошковић "опет узajамно се одазивали и јављали према просветном развићу". Вид. С. Бошковић, *За просвету и слободу*, Београд 1882, 213.

мената друштвеног живота – образовање, јер се управо у овој области најјасније види да се ондашња политичка и просветна елита, уз несумњиву подршку краља Милана, показала достојном и дораслом да у више него тешким условима (наслеђена заосталост, аграрна структура друштва и висока стопа неписмености)⁹ започне један важан процес, какав је свакако био модернизација образовања. Кажемо с разлогом започне, јер је и главном идеологу овог великог националног прегнућа, Стојану Новаковићу али и његовим наследницима Андри Николићу, Љ.Ковачевићу, Љ.Стојановићу, Љ.Јовановићу и другима, било јасно да да је у питању процес дугог трајања¹⁰, који се услед бројних тешкоћа с којима се суочавало српско друштво 80-тих година 19. века није могао успешно завршити у кратком периоду. С друге стране, како су то добро учили Стеван Поповић и др Никола Петровић, уредници ондашњег званичног органа Министарства просвете "*Просветног гласника*", у питању је био подухват "образовања свеколиког народа" схаћеног као "једна од првих брига наших", која је антиципирала укључивање свих просветних прегаоца у остваривању "овог великог културног и политичког задатка".¹¹ За остваривање тако амбициозно осми-

⁹ Према попису из 1884. године Србија се простирала на површини од око 48.300км. 2. На тој територији живело је 1884. године 1.901.736 становника (у граду 12,41 %, на селу 87,59%) док је непуну годину након Миланове абдикације, тај број увећан за 1,13% и износио је 2.161.961. становника (у граду 13,20%, на селу 86,80%). Када се поред ових података узме у обзир и проценат неписмених (1884 – 90,67%, 1890 – 88,84%), као и висок проценат апстиненције деце од редовног школовања, јасно је с каквим се проблемима суочавалао српско друштво тог периода. Међутим, и поред свих проблема држава је издвајала за образовање 5,5% од националног дохотка, што је био максимум у том тренутку. Вид. *Статистика деце дорасле за школу по попису из 1874*, Београд 1883, 118, Б. Јовановић, *Попис људства у Краљевини Србији 1884. године*, Београд 1885, Ф. Кустер, *Главни демографски подаци о Краљевини Србији*, Београд 1928, 17-18, Ч. Попов, *нав. дело*, 8, Р. Љушић, *Историја српске државности*, 34 – 37, А. Ђуровић, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905 – 1914*, Историјски институт, Београд 2004.

¹⁰ То се најбоље види из речи С. Новаковића изговорених на већ поменутом Првом збору Главног просветног савета, одржаном средином августа 1881. године, када је завршавајући свој говор истакао "да ће школа тек онда постати јак и моћан организам у животу народном, када у њој на сваком крају отаџбине буде једна душа, једна тенденција и колико се год може једна моћ". *Просветни гласник 1881*, 553 – 554.

¹¹ *Просветни гласник*, 1880, бр. 1. Први број овог листа појавио се 16.(28) маја 1880.године. Основни циљ према замисли уредника "био је успостављање јаке и узвишене духовне везе, која ће спајати велики број просвећених умова, а посебице школских радника у нашем народу, како би смо сви што боље сазнали просветне

шљеног плана била је неопходна подршка оног у чијим "рукама" је била тог тренутка концентрисана власт – краља Милана. Сачувани извори показују да она није изостала током његове владавине, и у томе налазимо потврду наше основне тезе, јер без подршке владара у таквом односу снага, сваки напор просветне елите да учини нешто више "на ползу" отечаства остао би неуспешан и недоречен. Та подршка била је исказана на више начина. Први пример открива нам једну другу, мало познату и не тако често истицану карактерну црту краља Милана. У питању је оснивање фонда за доделу Видовданске награде за најбоље радове "великошколаца", што се временски поклапа с почетком његове самосталне владавине¹². Тако је у првим септембарским данима 1872. године¹³, ова у основи племенита идеја, добила своју званичну потврду након спровођења уобичајеног поступка на релацији Министарство просвете – Велика школа (ректор). Њен значај далеко превазилази оквире једне установе ма била она и највишег ранга, јер су овим чином заправо много добили не само ученици већ и сама држава, што је имало далекосежне последице на даљи развој образовања.

Наравно, није то био и једини хумани гест непредвидљивог владара. Други који су уследили у наредним годинама имали су такође израз хуманости и искрене жеље да се помогне немоћнима и болеснима, али и онима који су били прогнани с вековних огњишта. Таквих поступака било је много током Миланове владавине. Помагао је бројне хуманитарне и просветне организације: Женско друштво, Црвени крст, Завод за српску сиро-

---

потребе ове земље и свеколиког српства". Тако је Србија добила по свим карактеристикама модеран лист што ће бити од посебног значаја за тек започети процес модернизације образовања.

¹² Краљ Милан почео је самостално да влада 10. (22) августа 1872. године.

¹³ Тадашњи кнез Милан упутио је 6. (18) септембра 1872. године писмо министру правде и заступнику министра просвете Стојану Вељковићу у коме га обавештава "да је одлучио давати годишње по 120 дук. ћесар. на ту цел", односно за награду "оним ученицима који најбоље буду расправили темате". Тако је у ствари заживела поменута награда као највише признање талентованим ученицима Велике школе, која се од 1973. године редовно додељивала на дан Светога Саве, све до краја владавине и Милановог наследника краља Александра. По смени на престолу, улогу донатора преузео је краљ Петар I Карађорђевић. Вид. АС, МПС, 1876, ф. 5, 98, *Просветни зборник закона и наредаба*, Београд 1895, 91, *Филозофски факултет Велике школе, 1863-1873*, Архивска грађа, II, 354, Јб. Кандић, Ј. Даниловић, *нав. дело*, 372, Јб. Поповић, *Владислав Рибникар лауреат Видовданске награде*, у: В. Рибникар, *Облици својине у нашој историји средњег века*, Народна књига, Фонд Рибникар, Београд 2005, 98-100, А. Ђуровић, *нав. дело*, 270.

чад, Друштво Светог Саве и друге¹⁴, али и највишу научну установу у отечеству - Српску краљевску академију.¹⁵ Ако томе додамо и бројне финансијске прилоге дате за подизање нових школа, добијамо употпуњену слику његове личности, која је због преке нарави остајала често у "позадини" односно сенци, свега оног што је пратило свакодневне активности краља Милана. Оно што у овом случају заслужује коментар, јесте чињеница да ови његови поступци нису били део протокола, што је иначе била уобичајена пракса на другим дворовима у Европи. У овом случају она је одраз солидарности с онима који су остали без дома али и родитељског загрљаја. Наду им је барем за тренутак вратио овај несебичан гест српског краља.

Личност краља Милана и његову политичку интуицију, проверили смо на још једном плану. У питању је био догађај везан за давање мандата за састав Владе Милану Пироћанцу (1880 – 1883)¹⁶, који је око себе "окупио" личности, које су већ биле доказане у јавном и научном животу Краљевине Србије. Влада је у релативно кратком времену спровела значајне реформе у српском друштву, чији је правни основ сачињавала идеја о изграђивању правне државе као основне претпоставке за "свако напредовање друштвено"¹⁷. Шта је представљало основ односно ослонац политици Владе чији је један од најважнијих задатака био изграђивање модерне државе и друштва, питање је које се само по себи намеће. То је свакако образовање, које је требало модернизовати, јер како је лепо уочио С. Бошковић "захтеви времена у коме живимо врло су велики и озбиљни, а стање наших просветних установа потребује брзих поправака, значајних али добро про-

¹⁴ Краљ Милан је 1887. године "уписао" свог сина Александра за члана "утемељача" Друштва Светог Саве с прилогом од 5000 динара. Такав однос задржао је касније и краљ Александар по ступању на престо приложивши поменутом друштву 1500 динара. О томе вид. *Братство, II*, Београд 1888, XII-XXXI, М. Војводић, *Друштво Светог Саве, документи 1886-1891*, Архив Србије, Друштво Свети Сава, Београд 1999, док. бр. 28, 72, *Споменица Друштва Светог Саве*, Београд 1936, 448, Б. Николајевић, *Из минулих дана, сећања и документи*, САНУ, Београд 1986.

¹⁵ Ова највиша установа управо је и основана у време владавине краља Милана 1886. године. Краљ је издвојио из сопствених средстава 10.000 динара "да би академици могли проучавати српску земљу и историју".

¹⁶ М. Пироћанац (1837-1897), био је један од оснивача Напредне странке. Истакнути чланови ове странке поред Пироћанца били су С. Новаковић, М. Кујунџић, М. Гарашанин и др. Његове белешке које су значајан извор за проучавање овог периода приредила је С. Рајић, *Милан Пироћанац-белешке*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2005.

¹⁷ О томе више. Л. Перовић, *Политичка елита и модернизација у првој деценији независности српске државе*, у: *Токови историје*, 1-2, Институт за новију историју Србије, Београд 1997, 5-41.

мишљених измена". Управо поменуте "добро промишљене измене" биле су мисаони оквир у коме су настајали планови, које је када је реч о модернизацији образовања спроводио С. Новаковић, тадашњи министар просвете и црквених послова. Шта је био његов приоритет у настојању да промени "невеселу слику" српског друштва у тренутку када је по трећи пут преузео ресор Министарства просвете у Влади коју је саставио М. Пироћанац.¹⁸ У старту С. Новаковић је од почетка свог мандата 1880. године, захваљујући ангажовању његовог пријатеља и претходнику на месту министра просвете С. Бошковићу, имао "иза себе" реформисано Министарство просвете, тек основани Главни просветни савет, као саветодавно тело али и лист *Просветни гласник*, што је била добра основа за мере које је касније предузео. Први корак био је увођење обавезног школовања за сву децу, што је било и остварено доношењем *Закона о обавезном основном образовању* 11. јануара 1883. године, готово у исто време као и у много развијенијим државама као што су биле Француска и Енглеска (1878–1882). По Новаковићевој замисли следећи важан потез био је усмерен на израду наставних планова за основну школу, затим наставних планова и програма за гимназију уз продужавање школовања у овој елитној средњој школи на осам година, чиме би се изједначили са праксом која је постојала у већини европских држава тога доба. Потом је систематични и у свом послу веома педантни министар, предвидео такође израду нових наставних планова за реалке, учитељске школе и Вишу женску школу, као и доношење *Правила за полагање учитељских и професорских испита*, затим *Закона о надзирању школа*, *Закона о професорским приправницима на Великој школи* и *Закона о Народној библиотеци и Музеју*.¹⁹ Томе свакако треба додати и продужење студија на Филозофском факултету на четири године, што је представљало још један успех С. Новаковића, али и наставак припрема за остваривање узвишеног циља, какав је био оснивање Београдског универзитета. У исто време био је то период када је удвостручен број српских питомаца који су се школовали на најпознатијим универзитетима у Европи.²⁰ Још једна

¹⁸ С. Новаковић је био у три наврата министар просвете. Први пут од 2 (14) априла до 22. октобра (2. новембра) 1873. године, други од 25. новембра (6. децембра) 1874. до 19 (31) августа 1875. године и трећи од 19 (31) октобра 1880. до 21. септембра (2. октобра) 1883. године.

¹⁹ АС, СН, 89-90, *Просветни зборник закона и наредаба, Зборник закона у Краљевини Србији, 1880–1898*, Београд 1901, 276–306.

²⁰ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16, Archiv Univerzity Karlovy u Prahu, Posluchači při fakultě právnické, Списак студената Правног факултета чешког Карло-Фердинандовог Универзитета у Прагу за зимски семестар 1883-1884. Љ. Трговчевић, Студије у иностранству прве генерације универзитетских наставника, у: Универзитет у

активност Министарства просвете заслужује да се помене. Она се односила на успостављање директне комуникације с угледним компанијама у Бечу, Берлину и Прагу,²¹ које су се бавиле изработом за оно време модерних наставних средстава. Контакти с њима били су у исто време прилика не само да се обезбеде неопходна дидактичка средства већ и могућност да се успостави дугорочна сарадња која је подразумевала и посету од стране српских "великошколаца" (професора и ученика) тамошњим компанијама. Наравно да је у мукотрпном настојању да се модернизује образовање било и неуспеха. Један од њих је неодржање шесторазредне основне школе услед материјалних и организационих проблема, али и задржавање традиционалног односа према школовању женске деце у средњим школама. Много година ће проћи да би се овај проблем барем донекле ублажио оснивањем Женске гимназије 1905. године у Београду. Све ово време није изостала подршка краља Милана,²² што је имало како смо напред истакли позитивне ефекте на модернизацију образовања на свим нивоима. То потврђују и показатељи које смо статистичким методом анализирали у циљу провере оног о чему смо напред писали. Бројке су у том случају и више него моћно "оружје" у рукама историчара. То се најбоље види када се анализирају карактеристике образовања у Србији у периоду од 1845. до 1885. године, што је приказано у наредној табели.

Београду, 1838-1988, Београд, 1988, 69-87. Министарство просвете у овом периоду такође је помогло учешће професора Велике школе на научним конференцијама, а исто тако и истраживања, као и посете стручним изложбама. Тако је Ј. Жујовић, боравио у Бечу у току фебруара 1884. године у циљу истраживања минералогско-геолошке збирке за Велику школу, док су професори Д. Милутиновић и М. Валтровић провели два месеца у Будимпешти (од 1.09. до 1.11.1885) ради "истраживања српских црквених старина и присуствовања изложби".

²¹ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16. У питању су биле следеће компаније : Gerold & Comp - Wien, затим Franz Ratka - Prag и J.Bischof 's – Berlin.

²² Било је наравно и супротних примера. Један од њих је онај који се односи на Тимочку буну 1883. године, после чега су уследиле и казнене мере за учитеље који су били чланови или присталице Радикалне странке. Премештај је била једна од мера која им је изрицана, мора се рећи каткада и без озбиљнијих доказа. То је свакако бацило у извесном смислу и сенку на све оно што је краљ Милан чинио на посредан или непосредан начин за образовање. Међутим то је био повод многим истраживачима да овај немио догађај сагледају у димензијама далеко већим од стварних, што је повлачило за собом и изношење крајње негативне оцене о личности краља Милана.

Табела бр.1: ²³ *Развој образовног система у Краљевини Србији за период од 1845. до 1885. године*

Назив школе	Године и број школа				
	1845	1855	1865	1875	1885
Велика школа	1	1	1	1	1
Богословија	1	1	1	1	1
Гимназија	4	4	6	11	22
Реалка	1	1	1	7	5
Учитељска				1	2
Земљоделска		1		1	
Виша женска			1	1	1
Основне школе	173	274	321	534	558
Укупно	180	282	331	557	590

Из наведене табеле види се да је у оквиру образовног система, од основне до Велике школе присутан динамичан тренд развоја. Код основних школа забележено је 1885. године повећање за више од три пута у односу на 1845. годину, а такође и код броја гимназија који је у истом периоду увећан за више од пет пута, што је последица повећања броја становника и аналогно томе ученика, али и модернизације образовног система. Прави ефекат модернизације уочава се када се даље пореде подаци за период 1885-1891. Тако је по истеку петогодишњег периода у школској 1890-1. години број основних школа знатно повећан и износио је 767 (704 мушких и 63 женске).²⁴

Занимљиво је даље проучити однос између броја становника и школа, односно колико је становника долазило на једну школу, како би се добили егзактни показатељи развојног процеса. Тај однос показује следећа табела:²⁵

²³ АС, МПС, 1845, ф. 5, 22, 1863, ф. 4, 438, 1870, ф. 3, 460, 1874, ф. 17, 794, 1884, ф. 15, 150, *Српске новине 1879-1885*, *Статистика наставе Краљевине Србије 1880-1885, 1890-1*, Београд 1890-4, *Просветни гласник 1887*, 328, Р. Љушић, *Лицеј 1838-1863*, Зборник докумената, Београд 1983, *Летопис Ваљевске гимназије 1869-2004*, (приредио З. Ранковић), Ваљево 2004.

²⁴ *Статистика наставе, 1891*, Београд 1894, 4. Када се стање анализира по окрузима види се да је у периоду 1880-1891. година, у Србији број школа увећан за 136 (134 мушке и две женске). Највећи број школа добио Крушевачки и Пожаревачки, затим Врањски и Пиротски, а најмање Крајински и Крагујевачки. Вид. *Школство у крушевачком крају у Књажевини и Краљевини Србији*, Историјски архив Крушевац, Крушевац 2002.

²⁵ *Просветни гласник 1887*, 328, *Статистика наставе 1880 – 1885*, 1-14.

ОБРАЗОВАЊЕ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛАНА

Табела бр. 2 *Преглед броја школа према броју становника у периоду од 1845. до 1885. године*

Године	Број школа	Број становника
1845	1	4.990
1885	1	3.190

И ови показатељи указују на значајан тренд раста, али не и задовољавајући, с обзиром на ондашње потребе друштва и број ученика, који се повећавао из године у годину.

Један од показатеља модернизације јесте и повећање броја наставника. То се види из следеће табеле.

Табела бр. 3: ²⁶ *Преглед броја наставника који су предавали у школама Србије (основне, средње и Велика школа) у периоду од 1845. до 1885. године*

Назив школе	Године и број наставника				
	1845	1855	1865	1875	1885
Велика школа	9	16	15	23	87
Богословија	4	6	7	19	26
Гимназија	18	31	46	91	204
Реалка	4	6	6	35	37
Учитељска				13	27
Земљоделска		4		8	
Виша женска			11	23	26
Основне школе	187	306	399	667	923
Укупно	222	369	484	879	1.330

²⁶ Исто, *Државни шематизам, 1880-1885, Филозофски факултет Велике школе 1863-1873*, Архивска грађа – књ. 2, док. 98, 169, С. Николајевић, *Краљевско-српска Велика школа за педесет њених година*, у: *Годишњица Николе Ћупића, XII, 1891, 203-232*. У периоду од 1885. до 1891. године број наставника у основним школама повећао се са 1270 на 1421 (866 учитеља и 555 учитељица). Када се сгледа стање по окрузима види се да је највећи број наставника добио Крушевачки и Подунавски, а најмање Тимочки и Топлички. Занимљиво је анализирати оцене учитеља на крају посматраног периода. Одличну оцену имало 679 наставника или 47,78% (431 учитељ и 248 учитељица), врло добру 541 или 38,07% (314 учитеља и 227 учитељица), добру 159 или 11,19% (95 учитеља и 64 учитељице), и слабом 42 или 2,96% (26 учитеља и 16 учитељица).

Када се пореде подаци из табеле уочава се да је број наставника значајно растао, поготово у основним и средњим школама, што је и разумљиво, због, како смо напред показали, повећања броја школа и ученика о чему ће касније бити више речи. Друго, временом је недостатак школованог наставног кадра постао један од највећих проблема образовања у Србији. Тај проблем је до 80-тих година 19. века био превазилажен доласком наставника, углавном из Аустро-Угарске, а након извршених реформи Велике школе, она је обезбеђивала наставнике који су били неопходни српским школама тога доба. Наравно, то не значи да и даље нису били примани "у службу" и они наставници који су стекли диплому на неком од европских универзитета. Њих није било и, што је посебно занимљиво, Министарство просвете је примало на разматрање молбе које су подносили професори из Немачке, Аустро-Угарске, Енглеске и других држава за "намештење" у неку од средњих и стручних школа, као и Велике школе.

Школовањем све већег броја наставника на Великој Школи, од 80-тих година 19. века створени су били услови да се укине пракса која је дуго егзистирала у образовању. Она се састојала у ангажовању једног професора за предавање више предмета, иако за тај посао није имао потребне квалификације. Била је то изузетно важна промена у организацији наставе са све већим бројем ученика. Стога наводимо податке о броју ученика у српским школама у периоду од 1845. до 1885. година, како би и на том примеру показали позитиван тренд развоја образовања односно српског друштва.

Табела бр.4:²⁷ Број ученика у школама Краљевине Србије у периоду од 1845. до 1885. године

Назив школе	Године и број ученика				
	1845	1855	1865	1875	1885
Велика школа	62	64	194	207	219
Богословија	103	124	191	250	156
Гимназија	215	687	1.089	1.342	3.313
Реалка	42	56	52	266	551
Учитељска				52	185
Земљоделска		98		69	
Виша женска			111	241	511
Основне школе	5.847	9.716	14.649	23.238	47.044
Укупно	6.269	10.745	16.286	25.665	51.979

²⁷ Просветни гласник 1887, 328, Статистика наставе 1880-1885, 1890-1, 1-14, С. Николајевић, нав. дело, 230-232.

ОБРАЗОВАЊЕ У ВРЕМЕ ВЛАДАВИНЕ КРАЉА МИЛАНА

Анализа података из наведене табеле, показује значајно повећање броја ученика, пре свега у основним школама (у којим их је 1885. године било готово осам пута више у односу на 1845) и гимназијама (где је у истом периоду било готово петнаест пута више ученика). Овај однос несумњиво сведочи о динамичном развоју образовања, али и врсти школе која је у том периоду била најзаступљенији типски модел. Дакле, недвосмислено долазимо до сазнања да је гимназија као тип школе, доминирала у овом периоду, што је био случај и другим државама Европе тога доба. Имајући у виду ове чињенице које смо предочили у наведеним табелама, могуће је учинити још једно поређење како би и из тог угла приказали развој образовања. Следећа табела показује у каквом је односу био број ђака, школа и наставника за године 1845. и 1885.

Табела бр.5:²⁸ *Просечан број ученика / на једну школу односно /на једног наставника*

Године	Број ученика на једну школу	Број ученика на једног наставника
1845.	35	29
1885.	88	41

Упоредна анализа ових података из табеле, показује да је у Србији и поред значајног "напретка" који је постигнут од почетка модернизације образовања 1880. године био присутан проблем недостатка потребног броја школа и наставника услед промене демографске структуре изазване повећањем прираштаја односно имиграције становништва превасходно са простора Старе Србије и Македоније. То је сигурно утицало на успоравање модернизације образовног система, али и друштва уопште. Међутим важно је приметити да је тај процес није био заустављен већ је, упркос бројним проблемима о којима је већ било речи, настављен. Није прекинут

²⁸ Исто. Занимљиво је поредити број наставника основних школа с бројем становника. Тако је 1890-1. године један наставник у Нишу долазио на 644. становника, у Београду на 800, а у округу Топличком 3.594. Све ове показатеље врло озбиљно је анализирано Министарство просвете и Главни просветни савет како би се недостаци благовремено отклонили. У том циљу од велике помоћи била су три листа: *Просветни гласник*, *Учитељ* и *Наставник*, чије су странице биле простор за размену мишљења са непосредним просветним делатницима - учитељима и професорима.

јер је држава под влашћу краља Милана водила одговорну политику у овој области, наравно у границама могућег односно реалног материјалног потенцијала. Тамо где она није могла појављивале су се бројне хуманитарне и просветне организације, али и појединци из виших слојева друштва. Добар пример дао им је управо сам краљ Милан. То је чињеница која се као и остале које су аргументовано презентоване на претходним странама, морају узети у обзир када се говори о времену владавине српског краља.

Слика краља Милана у уџбеницима историје

Имајући у виду традиционалну везаност српског народа за владара, она је била исказивана на различите начине. Један од њих био је истицање портрета владара али и престолонаследника. Нису само домови били украшени портретима српских владара, већ су то биле и школе. То је био и разлог због чега смо ову тему истражили из два угла. Другим речима краљ Милан био је на више начина "присутан" у образовним установама, на зидовима учионица али и на страницама уџбеника историје. Постављање портрета на зидове школских установа имало је протоколарну²⁹ али и дидактичку функцију. Када је реч о дидактичкој функцији, још 1872. године на иницијативу ондашњег министра просвете Димитрија Матића, Павле Чортановић, академски сликар и учитељ цртања и краснописа у Гимназијској реалки у Ужицу, израдио је портрете "свију српских владара".³⁰ Међутим, услед бројних проблема ови портрети били су прослеђени основним школама тек почетком 1880. године, што је свакако допринело "очигледнијем и кориснијем предавању српске историје". И овај пример сведочи о унапређењу методолошког приступа настави и свакако је резултат започете модернизације. Коришћење очигледних дидактичких средстава које су израдили сами наставници заслужује свакако високу оцену, јер ова пракса јасно говори о битно измењим условима наставне праксе у српским школама тога доба.

Поменута збирка портрета била је временом допуњавана у складу с променама на престолу. Поред портрета владара истицан је у српским

---

²⁹ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16. Тако је у просторијама Министарства просвете био окачен портрет краља Милана, престолонаследника Александра и краљице Наталије. Наравно било је и других портрета попут Ђ. Даничића, Љ. Ненадовића, С. Поповића, Д. Обрадовића и В. Караџића.

³⁰ АС, МПС, 1885, ф. 36, 63. Писмо министра просвете А. Васиљевића начелству округа београдског од 8 (20) јула 1880. године. Писмо П. Чортановића министру просвете од 22. августа (2. септембра) 1882. године.

школама и портрет његовог наследника. У овом случају то је био Александар, али што је посебно занимљиво, није се на томе завршило. Ова збирка комплетирана је с портретом краљице Наталије. Иницијатива за ову допуну потекла је од начелника округа³¹, који су се обраћали Министарству просвете, како би оно удовољило њиховом захтеву. Овај пример истичемо из још једног разлога. Наиме, често се у историографији истицао став како је због аутократске владавине краља Милана била присутна "присила" да се слепо следи све оно што је наметнуто од стране двора. Овај пример то оповргава и отвара питање о ондашњем менталитету, које по нашем суду заслужује да буде разматрано у оквиру посебне студије.

С друге стране бавећи се временом краља Милана дошли смо до теме која је и те како занимљива за анализу. Реч је о уџбеницима историје који су као дидактичко средство за историчара драгоцен извор сазнања, поготово када се ради о покушају да се проучи "слика" једног владара у времену великих искушења, какво је било оно у коме је владао краљ Милан. Пред истраживачем овог проблема одмах се поставља неколико питања. На првом месту то је питање времена објављивања и аутора уџбеника, као и садржаја који су у њему обрађени. Да би се одговорило на ова питања потребно се кратко осврнути на процедуру настанка али и врсту ове школске литературе.

Једно од обележја модерног образовања по коме се оно разликовало од традиционалног, били су уџбеници³². И то уџбеници за сваки предмет понаособ. Уз уџбенике, своје место у настави нашли су и бројни приручници, као што су биле читанке за српски језик, историју, затим атласи за земљопис, јестаственицу и други наставни материјал. Оно што представља на изванредан начин одредницу периода који је обухваћен овим радом, били су бројни рукописи уџбеника које су марљиви српски учитељи³³ слали Главном просветном савету на оцену с надом да ће се и њихов примерак наћи на списку који је касније утврђивао министар просвете. Изради

³¹ АС, МПС, 1883, ф. 6, 40. Писмо начелника Пиротског округа министру просвете бр. 5191 од 23. децембра 1882. године.

³² У научној историографији и педагошкој литератури мало је оних који су се бавили уџбеницима. Уз скроман покушај В. Станисављевића који представља више преглед објављених уџбеника (не свих), него анализу, издвојили бисмо и већ споменуто дело С. Ћунковића, у коме је аутор дао непотпуни преглед уџбеничке литературе у XIX веку. В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1992, С. Ћунковић, *Школство и просвета у Србији у 19. веку*, 142-143, А. Ђуровић, *нав. дело*, 559-569.

³³ АС, МПС, 1906, ф. 8, 78, 1908, ф. 59, 75, 1909, ф. 57, 123. Многи аутори потписивали су се с псеудонимом Keritas Maxima и др.

уџбеника у Србији се тек од 80-тих година XIX века³⁴ посвећивала посебна пажња, када су и била донета прва правила која су ближе дефинисала ову материју. Та правила су била донета по угледу на слична која су се примењивала у аустроугарском и немачком основном и средњем образовању. Тако су створени основни услови да се дође до потребног броја уџбеника, који би испуњавали за оно време строге критеријуме. О томе су се "бринули референти" како су онда називани рецензенти (било их је два) које је одређивао Главни просветни савет. Тек после разматрања њихових рецензија на седницама Главног просветног савета и давања позитивног мишљења, уследило би издавање дозволе од стране министра просвете за штампање уџбеника.

Међу ауторима уџбеника, како смо напред истакли, нашла су се најугледнија имена ондашње српске науке и политике као што су били С. Новаковић, С. Бошковић, Ј. Ковачевић, Ј. Јовановић, С. Станојевић и други, као и бројни практичари попут Миленка Вукићевића и Јоксима Марковића, који је био касније ангажован у Министарству просвете.³⁵ За тај одговоран посао они су се веома озбиљно припремали, што је подразумевало уз знање страних језика и проучавање страних уџбеника (немачких, аустроугарских, француских и руских, пре свега)³⁶. Међу бројним уџбеницима историје који су коришћени у овом периоду, један се по вредности посебно издваја. Био је то уџбеник С. Бошковића, *Историја света*, (стари и средњи век) који је доживео неколико издања.³⁷ С правом је изазвао велико интересовање ондашње јавности не само у Србији, већ и у Аустро-Угарској, Бугарској и другим земљама. Појавиле су се у периоду 1867 – 1877 и прве, врло повољне оцене у Србији у листу *Вила* и *Видовдан*, затим и у новосадским угледним листовима *Застава*, *Даница* и *Матици*, као и у чешком књижевном и научном листу *Словенски свет*. Како су се појављивала нова издања поменутог уџбеника, расло је и интересовање

³⁴ Била су то *Правила или основа за штампање школских књига* од 5. II 1882. године.

³⁵ АС, МПС, 1890, ф. 40, 16. Ј. Марковић био је референт Министарства просвете и црквених прослава. Аутор је два уџбеника, *Историја за трећи разред основне школе*, Београд 1883 (имао седам издања), затим, *Српска историја за нижу основну школу*, Београд 1885, 1890, као и приручника *Животописи новије српске историје*.

³⁶ Тако је Лука Зрнић за израду свог уџбеника *Опита историја за више разреде средњих школа*, Београд 1904, користио уџбенике Н. Карајева и Ch. Seignobosa.

³⁷ АС, МПС, 1883, ф. 22, 98, 1886, ф. 1, 163. Писмо С. Бошковића министру просвете од 13 (25) новембра 1874. године. Писмо С. Бошковића министру просвете од 21. априла (2. маја) 1884. године. Прво издање овог уџбеника појавило се 1867. године и то први део *Историја света*, стари век. Друго допуњено издање објављено је 1874. а треће 1883. године.

јавности за њега. Ипак, допуњено издање Бошковићевог уџбеника из 1883. године доживело је најласкавије оцене у загребачким *Narodnim novinama*.³⁸ У веома опширном приказу Бошковићевог уџбеника наглашено је "да ово дело служи на част србској школској литератури". Затим се у истом тону наставља и истиче да је основна вредност овог уџбеника у томе "јер је саграђен на посве знанственом темељу, а знанствено је и у цјелини обрађена, без оног силног баласта и сухопарног досадног нагомилавања којекаких непотребних трицах". У завршном делу овог приказа истиче се "да је друга одлика дјела да је писано и у најтежих партијах врло гладким, лиепим и правилним језиком, како треба да се за школу пише". Ови комплименти изречени за уџбеник објављен у Србији нису били случајно исказани. Они су заправо одраз промењеног стања у овом осетљивом сегменту образовања, који је под утицајем модернизације доживео позитивне промене. Када то наглашавамо имамо у виду наш главни задатак да проучимо да ли је и колико било пристрасности у приказивању владавине краља Милана, што је наравно укључивало оцену његове личности у уџбеницима историје који су коришћени у српским школама тога али и потоњег времена. Стога смо, како смо напред нагласили, уџбенике и приручнике историје посматрали у временској перспективи, односно тренутку када су они били објављени и потом коришћени у настави.

Наш методолошки прилаз обухватио је време саме владавине краља Милана (1882 – 1889), затим период владавине његовог сина Александра (1889 - 1903) и на крају период који је био обележен владарима из династије Карађорђевића: краљем Петром I (1903-1914) и краљем Александром (регент од 1914, краљ од 1921-1934).

Нашу анализу започели смо с уџбеником Михаила Јовића, који је имао за оно, па и данашње време, чак 41 издање.³⁹ Аутор се у писању уџбеника, како је сам нагласио "служио најновијим изворима". Нема сумње

³⁸ *Narodne novine br. 256, 1883.*

³⁹ М. Јовић, *Историја за четврти разред основне школе*, Београд 1882. Током времена он је допуњавао уџбеник и прилагођавао га је променама у државном и друштвеном уређењу. У Краљевини СХС појавиће се измењена верзија овог уџбеника у неколико издања под називом *Српска историја, с кратком историјом Хрвата и Словенаца*, четрдесет прво издање, Геца Кон, Београд 1923. Поред Јовићевог уџбеника и уџбеника Ј. Марковића коришћени су од 1882. године у настави још уџбеници знатно слабијег квалитета и то: П. Никетић, *Историја за трећи разред основне школе*, Београд 1883, затим П. Никетић, С. Антоновић, *Историја за четврти разред основне школе*, Београд 1890, М. Убавкић, *Историја Срба за четврти разред*, Београд 1883. О уџбенику М. Убавкића, више: АС, МПС, 1890, ф. 40, 16.

да је управо такав приступ обезбедио неуобичајено дуг век трајања једног уџбеника. Завидног методолошког знања и широке културе, М. Јовић је у приказивању владавине краља Милана био на нивоу благе пристрасности, што се види када се пажљиво проучи његов уџбеник од првог до последњег издања, који је био обухваћен нашим истраживањем. Такав приступ је разумљив јер се ради о аутору који је највећи део свог века провео под Обреновићима, али који је изузимајући последице Тимочке буне и Српско-бугарског рата 1885. године, које су залуживали његову већу критичност, владавину краља Милана обрадио објективно, показујући очигледно добро познавање извора. Друго, он није битније променио свој суд о краљу Милану, припремајући четрдесето и каснија издања (1922-3), иако га је делило много година од тренутка када је започео писање уџбеника. Он је време владавине краља Милана опширно обрадио у оквиру једне наставне јединице,⁴⁰ коју је на вешт начин хронолошки поделио на три дела. У сваком од њих Јовић је водећи рачуна о стилу и језику, изнео кључне моменте из Миланове владавине указујући на позитивне али и негативне потезе, које је повлачио српски краљ. Када је реч о позитивним оценама доминирају оне посвећене доприносу развоја образовања, као што је оснивање Учитељске школе у Крагујевцу и Земљоделске школе у Пожаревцу, али и завршетак зграде Народног позоришта. Што се тиче приказа српско-турских ратова он је остао на класичној анализи ратних операција, не истичући посебно улогу краља Милана. Посебно је повезао крајњи исход ових ратова са одлукама Берлинског конгреса, примећујући с много разочарења да је и поред добијања независности и територијалног проширења, "овај рат донео много штете, јер две најлепше земље Босну и Херцеговину доби Аустрија". За Јовића је још један догађај био посебно важан. То је проглашење Србије за Краљевину и Милана за краља 22. фебруара 1882. године, и то наглашава он "после 511 година, после толиких мука и невоља, робовања и страдања". Не скривајући задовољство због овог чина, Јовић издваја као несумњив успех српског краља "завођење стајаће војске", затим изградњу железнице и подизање "више школе" и доношење закона битних за функционисање више области друштвеног и привредног живота. Изостављајући помињање Тимочке буне он је покушао невешто да то надомести анализом сукоба који су уследили на релацији краљ – парламент - народ, наводећи карактеристичне примере из скупштинског и административног живота Краљевине Србије. Примедба му се, као што смо већ нагласили, може ставити и на приказивање тока српско-бугарског рата 1885. године,

---

⁴⁰ М. Јовић, *Српска историја, с кратком историјом Хрвата и Словенаца*, Београд 1923, 102-104.

али много више на благу критику понашања краља Милана у овим догађајима. Ова констатација се може изрећи и за доношење Устава из 1888. године, који није пропраћен као важан догађај на адекватан начин, иако је аутор нагласио да је краљ "тако задовољио народ". Сам чин абдикације и изостављање извођења општег суда о владавини краља Милана може се сматрати такође недостатком, уз ограду да је такав приступ уочљив и код других аутора. На крају ове анализе вредно помена је штуро приказивање времена владавине краља Александра у свега неколико реченица. Једну издвајамо. "Срби не могоше то трпети већ га убише 29.маја 1903.године." Недовољно и свакако површно оцењивање овог трагичног догађаја. Уместо је по нашем мишљењу још једно поређење, али сада свих чланова династије Обреновића у овом уџбенику. Очигледно је да је време владавине оснивача династије кнеза Милоша и нарочито кнеза Михаила, за разлику од краља Милана и поготово краља Александра, осенчено с много више позитивности и уважавања. Тој оцени доприноси наизглед један ситан, али по нашем суду важан детаљ за извођење одређених закључака о владарима династије Обреновића. У питању је изостављање портрета краља Милана и краља Александра, што није био случај с осталим члановима поменуте династије. То само по себи довољно говори и подстиче на размишљање. Први портрет краља Милана налазимо много година касније у уџбенику С.Станојевића објављеном 1934. године. По нашем суду било је то ипак неправедно према краљу Милану и улози коју је имао у овим драматичним временима.

Други уџбеник који смо анализирали из времена краља Милана био је уџбеник Јоксима Марковића, о коме је већ било речи. Он је у уџбенику, *Српска историја за нижу основну школу*, Београд 1890, дао и највише простора владавини краља Милана.⁴¹ Слично М. Јовићу, Марковић је обрадио овај период такође у оквиру једне наставне јединице с једноставним називом *Краљ Милан I, (Обреновић IV)*. Марковић је, за разлику од М. Јовића, посветио више пажње првом периоду владавине тадашњег српског кнеза и догађајима везаним за српско-турске ратове, које је детаљно анализирао, желећи очигледно да посебно апострофира улогу коју је он у њима имао. Изостало је помињање Берлинског конгреса, али је више него скромно наведено да је "Србија постала независна држава" и да је "добила четири округа". Чин проглашења Србије за Краљевину и кнеза Милана за краља он је пропратио коментаром "да је Србија и даље радила и напредо-

---

⁴¹ Ј. Марковић, *Српска историја за нижу основну школу*, 114 – 117. Ова оцена се односи и на владавину кнеза Милоша и кнеза Михаила (стр. 110-114).

вала".⁴² То је био добар увод за истицање низа успеха српске државе који су постигнути неспорно под краљем Миланом. Из изнетих оцена јасније него код Јовића види се наклоност Ј. Марковића српском краљу. И кад износи похвале, које су узгред буди речено апсолутно оправдане⁴³, Марковић и не покушава да прикрије своје одушевљење због резултата који су били постигнути током Миланове владавине, што га је очигледно онемогућило да сагледа и неке његове лоше стране, односно грешке које су биле евидентне. Тако је изостала као и код М. Јовића оцена Тимочке буне и њених последица, али и последица српско-бугарског рата. На овај начин стиже се утисак да је аутор помало и идеализовао време и личност коју је проучавао и представио у литератури намењеној ученицима основних школа. То је на одређени начин бацило сенку и на домете које смо раније анализирали, а који су у овом периоду у модернизацији друштва били постигнути. Два су могућа разлога за то. Један је право на лично уверење проистекло из истраживања извора који су му као референту Министарства просвете били доступнији него другим ауторима, и други, вероватнији, ауторитет власти који је био присутан, и о коју се тешко ко могао оглушити. Међутим пристрасност у приказивању личности владара није била својствена само у Србији, већ и у осталим државама Европе, што се јасно види када се анализирају уџбеници који су тада коришћени у настави основних и средњих школа. Радује сазнање да квалитет наших уџбеника с дидактичког становишта није као у ранијим периодима заостајао за Европом, што нам даје за право да изнесемо у основи позитиван суд о овој врсти школске литературе.

Следећи уџбеник који смо обухватили нашим истраживањима потиче из времена владавине краља Александра. Реч је о уџбенику Ј. Ђорђевића, *Историја српског народа од најстаријег до најновијег доба за средње школе и народ*⁴⁴. Аутор је време владавине краља Милана обрадио у оквиру пете теме под називом *Време од почетка 19. века до најновијег до-*

---

⁴² Исто, 116.

⁴³ Ј. Марковић је као најважније успехе владавине краља Милана издвојио изградњу железнице, оснивање две учитељске школе, затим земљоделско-шумарске школе, касније претворене у ратарску, више гимназија (виших и нижих), реалке, основних школа и саветодавних тела попут Главног просветног савета, Главног санитетског савета, али и Академије Наука, као и Пољопривредног друштва, Археолошког друштва, Гимнастичког друштва и многих певачких друштава. Поред наведеног истичу се реформа у судству, пореској политици али и уделу краља Милана у издвајању средстава за доделу Видовданских награда за најбоље радова "ученика" Велике школе у износу од 1.440. динара.

⁴⁴ Уџбеник је објављен у Врању 1890. године.

ба. Ј. Ђорђевић је за разлику од раније поменутих аутора (М. Јовића и Ј. Марковића) у оквиру поменуте теме дао два сасвим кратка текста под насловом *Краљ Милан Обреновић*¹, и *Други рат с Турском*¹. У првом тексту он говори о времену после "смрти" (не и убиства кнеза Михаила) наводећи погрешан податак о дану убиства српског кнеза (10. мај 1867)⁴⁵. Потом се кратко осврнуо на долазак Милана на престо, затим на његово сродство с кнезом Милошем, као и на време које је провео у Паризу, где се "бавио наукама" односно где се школовао. Овај део који више личи на навођење само чињеница а не и на анализу, аутор је завршио приказом Милановог доласка у Београд и преузимања престола, што је било потврђено одлукама скупштине која је заседала у Топчидеру. Овакав приступ задржао је и у другом тексту у коме се осврнуо на српско-турски рат крајем децембра 1877. године. Без озбиљније анализе овог догађаја, дао је само у форми констатације оцену да је "Србија успела да освоји територије на југу (Белу Паланку, Ниш, Пирот, Цариброд, Трн, Брезник, Врање, Лесковац, Прокупље, Куршумлију)" али закључује Ј. Ђорђевић, "њен даљи продор био заустављен услед потписивања мировног споразума између Русије и Турске". Ова анализа Миланове владавине у којој је сасвим изостала и оцена о његовој улози у времену уздизања српске државе, завршава се помињањем проглашења Србије за Краљевину и кнеза Милана за краља "обновљене Краљевине Србије". На основу свеобухватне анализе овог уџбеника учачава се да је аутор избегао да изнесе критичке судове о бившем краљу очигледно плашећи се последица, што је његов напор да објасни време и улогу краља Милана учинило недореченим па и једностраним.

Сличан пример налазимо и у уџбенику Л. Зрнића, *Опита историја за више разреде средњих школа*, Београд 1904, публикованом у знатно измењеним друштвеним приликама. Овај уџбеник објављен је у години када је у Србији већ била извршена промена на престоу. Повратак династије Карађорђевића на престо после убиства краља Александра 1903. године довео је, што је и разумљиво до многих промена у друштвеном животу Краљевине Србије. То је довољно добар разлог да поставимо још једно питање: да ли је ова промена имала било каквог утицаја на област образовања. Одговор је потврдан када је реч о замени портрета владара у српским школама а и исто тако и назива самих школа. Подела на присталице две династије била је присутна на свим нивоима у српском друштву. Неизбежно је питање колико је то имало одраза и на садржаје који су обрађивани у уџбеницима историје. Та промена већ је видљива у уџбенику Л. Зрнића. И у овом уџбенику краљ Милан помиње се у две кратке наставне јединице

⁴⁵ Ј. Ђорђевић, *Историја српског народа од најстаријег до најновијег доба за средње школе и народ*, 242.

насловљене са "Србија" и "Савремени догађаји"⁴⁶. У првој наставној јединици аутор је дао рекли бисмо само неколико чињеница о Милановом доласку на власт, нагласивши посебно да "чим скупштина изабра за кнеза малолетнога Милана Обреновића, сина Милоша Обреновића и унука Јевремова и намесништво 1868-1872, (М. Блазнавац, Ј. Ристић, Ј. Гавриловић), и унутрашња и спољна политика би промењена." Са друге стране изнео је критику Намесничке владе", која се по његовом суду посветила "унутрашњим стварима и доношењу устава 1869. и закона," и тиме прекинула, закључује аутор "све везе с оним чиниоцима, помоћу којих је кнез Михаило мислио извршити своју тежњу." У другом тексту Зрнић је остао доследан у игнорисању оног што је било везано за владавину краља Милана, осврћући се на тај период од готово једне деценије с коментаром "у Србији се после Берлинског конгреса десило доста знатних догађаја". Ти, како он каже знатни догађаји, само су таксативно поменути од задобијања црквене самоуправе 1879, затим прогласа Краљевине 1882. до помињања неуспешног рата с Бугарима 1885. године и напослетку абдикације краља Милана и увођење у живот новог устава 1889. године. На крају је не покушавајући да се одреди према самој личности краља Милана, говорећи о догађајима из 1903. године, ипак закључио "да је Србија за последњих година тако културно напредовала, да је у том погледу заузела прво место међу балканским народима".⁴⁷

Л. Зрнић био је много критичнији према краљу Милану у уџбенику којег је објавио 1920. године, под називом *Историја српског народа и осталих јужних Словена за средње и стручне школе*.⁴⁸ У анализи владави-

---

⁴⁶ Л. Зрнић, *Опита историја за више разреде средњих школа*, 176-177, 180. Овај уџбеник имао је шест издања: 1905, 1914, 1921, 1922, 1926. Поред наведеног Л. Зрнић је објавио следеће уџбенике: *Историја српског народа и осталих Јужних Словена*, Београд 1920, *Опита повесница*, стари век, Београд 1921, *Опита повесница за више разреде средњих и стручних школа*, Београд 1924, *Опита повесница за средње и стручне школе*, Нови век, Београд 1927.

⁴⁷ Л. Зрнић се појављује као коаутор са С. Станојевићем далеко квалитетнијег уџбеника, *Историја српског народа за средње школе*, Београд 1908. Ауторитет угледног историчара С. Станојевића битно је допринео да се период владавине краља Милана у историографском смислу обради свеобухватније и темељније (стр.79-84). Међутим, и овом уџбенику преовлађује негативна оцена владавине краља Милана, уз наглашавање слабости које су карактерисале његову личност ("губитак самопоуздања и малодушност") у времену након завршетка српско-бугарског рата. Чини се ипак да је то непотпуна "слика" и саме личности и времена владавине краља Милана.

⁴⁸ Л. Зрнић, *Историја српског народа и осталих Јужних Словена за средње и стручне школе*, Београд 1920, 64-67.

не тадашњег кнеза, аутор истиче да се кнез Милан "толико подао Аустријанцима, да касније, потписа тајну погодбу, којом за обезбеђење престола" одрекао се права на Босну и Херцеговину и "помагања српске тежње на југоистоку, допусти пролаз аустро-угарској војсци моравском долином." Потом, ублаживши своју оцену о владавини краља Милана, Зрнић наводи да тада "почеше грађење железнице, преуређивање школа, војске, судова и других установа", што доведе "до повећања дуга и пореза", али и незадовољства народа. Међутим, наставља у истом тону аутор "народ радосно прихвати проглас Краљевине". Овакве, углавном негативне оцене које је Л. Зрнић изнео о владавини краља Милана, одраз су делом и утицаја који је ондашња власт под владавином друге династије (Карађорђевића) имала у креирању просветне политике. Да није било тако, слика о краљу Милану уз услов да су се поштовала основна начела струке, била би сасвим сигурно другачија.

Још један уџбеник с разлогом се нашао у нашем опсегу разматрања проблема којим смо се бавили у овом делу рада. У питању је уџбеник М. Вукићевића и Д. Соколовића, *Историја српског народа за четврти разред основне школе*,⁴⁹ у коме је приказана историја српског народа од старе постојбине до доласка на престо краља Петра. За нашу тему била је занимљива наставна јединица под називом *Кнез и краљ Милан*'. Аутори истичу у први план оцену "да је владавина Краља Милана била врло бурна". На ту оцену свакако је утицала анализа устанка у Босни и Херцеговини, као и српско-турских ратова 1876-1878, којој су они посветили посебну пажњу. Епилог овог рата био је по оцени аутора делимично успешан, јер и поред тога што је Србија постала независна држава и то проширена за четири округа, две "најљепше српске покрајине Босну и Херцеговину заузеше Аустрија, те тако те земље дочекаше још гору судбину, мада се ови ратови због њих водише."⁵⁰ Затим су за разлику од крајње негативне оцене Л. Зрнића и С. Станојевића,⁵¹ изнели низ позитивних примера из периода владавине краља Милана. У прилог томе аутори издвајају годину 1879. када је српска црква постала самостална, као и чин проглашења Краљевине односно кнеза Милана за краља 22. фебруара 1882. године. У даљем тексту сре-

⁴⁹ М. Вукићевић, Д. Соколовић, *Историја српског народа за четврти разред основне школе*, друго издање, Београд 1907, 71-72. М. Вукићевић је био један од најугледнијих средњошколских професора и уз С. Станојевића најплоднији писац уџбеника у Србији на почетку 20. века, док је Д. Соколовић био учитељ који се посебно истакао педагошким и хуманитарним радом, као и радом у Учитељском удружењу.

⁵⁰ Исто, 72.

⁵¹ С. Станојевић, Л. Зрнић, *Историја српског народа за средње школе*, књ. 2, 79-84.

ћемо се с покушајем да се објективно сагледа улога овог владара. "За време владања овог владаоца" наглашавају аутори "направљена је железница, преуређена тополивница у Крагујевцу, повећана стајаћа војска и наоружана бољим оружјем, отворено више нижих и виших школа и увећана Србија с четири округа". Завршетак анализе владавине краља Милана био је мање ефектан и своди се на оцену српско-бугарског рата, што је по њима утицало на одлуку поменутог владара да "кад године 1885. немаде успеха у рату с Бугарима он 1889. остави престо своме сину Александру, пошто даде Србији нов устав 1888. године." Трагичан крај породице Обреновић завршава се кратким текстом о Александру, у коме су аутори истакли да је он владао насилним путем "и да је с тога изгубио поверење и љубав својега народа."⁵² Још једно поређење учинили смо у настојању да прикажемо став аутора према краљу Милану али сада из угла саме династије. Уочљиво је да су аутори били више наклоњени другим члановима династије Обреновић, пре свега кнезу Милошу за кога кажу да је "био велики човек, својом памећу много је постигао а својом вештином још више". Много је радио и доста створио, по чему треба сви да су му захвални", закључују аутори⁵³ али ко много ради "мора и да погреша, и Милош је грешио". С друге стране Кнез Михаило се приказује као "мудар и племенит владаоц, који је био угледан и велики родољуб, за чије је време додају аутори "Србија била чувена и угледна у свету".⁵⁴

Уџбеник о коме је напред било речи, М. Вукићевић и Д. Соколовић су изменили сходно променама у државном уређењу и објавили 1920. године, под називом *Историја српског народа, Хрвата и Словенаца*. Промена у називу није била наравно једина. О краљу Милану се говори у тексту наставне јединице *Кнез и краљ Милан*, али у само две реченице у којима се помиње долазак на престо, успостављање Намесништва и преузимање престола, као и чин проглашења Краљевине на карактеристичан начин: "Године 1882. фебруара 22 прогласи се кнез Милан за краља Србије".⁵⁵ Занимљиво је да је у овом уџбенику изостављена његова фотографија за раз-

⁵² Исто, 73.

⁵³ Исто, 69.

⁵⁴ Исто, 70.

⁵⁵ М. Вукићевић, Д. Соколовић, *Историја српског народа, Хрвата и Словенаца*, Београд 1920, 54. Поред овог исти аутори су објавили и још један уџбеник под називом, *Историја српског народа, са сликама*, треће издање, Београд 1920. М. Вукићевић је самостално објавио следеће уџбенике, *Историја српског народа за средње школе*, Београд 1902. (имао више издања), *Историја Срба, Хрвата и Словенаца, за средње и стручне школе, књ. 2*, Београд 1920, који је имао више издања и приручник, *Историја српског народа у слици и речи*, Београд 1912.

лику од осталих владара династије Обреновића, Милоша и Михаила, односно Карађорђа, Александра и Петра из династије Карађорђевића. Овај детаљ сам за себе довољно говори. У закључку ове наставне јединице, само узгредно се одаје признање краљу Милану уз констатацију (без навођења његовог имена), да је за време овог владарца "направљена железница", преуређена тополивица у Крагујевцу, повећана стајаћа војска, и наоружана бољим оружјем, отворено више нижих и виших школа и увећана Србија са четири округа"⁵⁶. Међутим већ у следећој реченици аутори се коригују, у намери да задрже критички став према српском краљу, и износе оцену о српском-бугарском рату у коме, "кад немаде успеха у рату с Бугарима, он 1889. остави престо своме сину Александру, пошто даде Србији нов устав 1888. године."⁵⁷ У поређењу овог са текстом из њиховог претходног уџбеника, уочава се да су изоставили много тога што би ишло у прилог краљу Милану, односно извођењу позитивне оцене макар о ономе што је било неспорно у његовој владавини.⁵⁸ То се исто тако види и у оцени владавине краља Александра, коме су посветили тек три реченице у којима наглашавају "да је насилно дошао на власт, насилно владао и и насилним путем изгубио власт".⁵⁹ На овај начин исказана оцена у уџбенику историје штампаном готово двадесет година после смрти краља Милана, била је једним делом и у функцији истицања тада владајуће династије Карађорђевића.

Да бисмо проверили напред изнету констатацију своју пажњу усмерили смо на анализу још једног уџбеника који је потекао из пера С. Станојевића, ондашњег угледног историчара и професора Београдског универзитета.⁶⁰ Проучавањем више него плодног рада С. Станојевића на пољу израде уџбеника историје дошли смо до сазнања да је наш познати

⁵⁶ Исто, 86.

⁵⁷ Исто, 86-87.

⁵⁸ Ова констатација се односи и на историјске читанке, које су објављене после Првог светског рата. У њима се такође уочава негативна "слика", краља Милана која "иде" до крајности, да му се чак и име не спомиње у текстовима који су посвећени периоду његове владавине. У питању су текстови и П. Тодоровића, *Бој на Шуматовцу* и Ж. Живановића, *Ослобођење Ниша 1877*. Вид. А. Гавриловић, *Српска историјска читанка*, Геца Кон, Београд 1926, 172-175, 181-182.

⁵⁹ Исто, 87.

⁶⁰ С. Станојевић, *Историја Југословена за средње и стручне школе*, трећа књига, Београд 1934 (прво и друго издање 1931, 1933). Поред напред наведеног уџбеника који је објавио са Л. Зрнићем, Станојевић је објавио и следеће уџбенике: *Историја српског народа за средње и стручне школе*, Београд 1919, *Историја српског народа, са прегледом хрватске и словеначке историје за средње и стручне школе*, Београд 1921.

историк остао доследан у изношењу крајње негативне оцене владавине краља Милана од првог до последњег примерка уџбеника који је он потписао као аутор. Шта више, примећује се да је временом био све критичнији са сваким новим издањем уџбеника, дајући при томе све мање "простора" личности српског владара. То се посебно види у уџбенику *Историја Југословена*, у коме аутор у опширном тексту подељеном на две наставне јединице *Српско-турски ратови и уставне борбе у Србији* и *Образовање странака у Србији, проглас краљевине и уставне борбе*⁶¹ само узгред помиње краља Милана и то увек у негативном контексту. Дobar пример за то је проглашење Србије за Краљевину 22. фебруара 1882. године, коме аутор не придаје посебну важност. Занимљиво је да С. Станојевић коментаришући овај значајан догађај не помиње да је тада такође кнез Милан проглашен за краља⁶², већ само наводи "да је проглас краљевине радосно поздрављен и примљен у целога народу". У истом тону се изриче и оцена Миланове улоге у унутрашњем политичком животу (сукоб са Радикалима и Тимочка буна), као и на спољнополитичком плану, када је реч превасходно о српско-бугарском рату 1885. године и неуспеху српске војске, која је довела до потпуне малодушности и потиштености краља Милана. За разлику од осталих писаца уџбеника С. Станојевић је посветио посебну пажњу сукобу краља Милана и краљице Наталије, истичући да "је тај брак неправедно разведен", што је по Станојевићевој оцени био разлог да Милан започне припреме за доношење новог устава, како би се "стишало" незадовољство у народу због незаконитог развода брака.

Крај Миланове владавине који је обележен једним важним догађајем из уставне историје - доношење Устава из 1888. године, није био добар повод за аутора да истакне његову демократску суштину и тиме изнесе завршни суд о времену владавине краља Милана. Њему ће се ипак вратити још једном у следећој наставној јединици посвећеној краљу Александру⁶³, с констатацијом "да је довео на власт кабинет Владана Ђорђевића 1897." Тако је С. Станојевић заокружио своју "причу" о времену владара кога је очигледно сматрао недораслим и неспособним да води српску државу. Утисак је да је у тој својој оцени ипак био престога па и неправедан према српском краљу.

---

⁶¹ С. Станојевића, *Историја Југословена*, 130-134.

⁶² Исто, 132.

⁶³ Исто, 134-135. У питању је наставна јединица *Унутрашње борбе и трзавице у Србији*.

Закључак

Време краља Милана било је можда и пресудно за будућност српског народа. Избора није било много а времена још мање. Нашавши се на владарском трону државе која је иза себе имала вишевековну традицију, у годинама живота које карактерише импулсивност и нестабилност, краљ Милан се није увек добро сналазио нити је имао добра решења за многе проблеме које је требало решити одмах, без одлагања. То му је у исти мах одузело право на исправку, па су последице по њега и државу сасвим природно биле теже. Посматрана у целини његова владавина (1868-1889) није била неуспешна у свим областима привредног и друштвеног живота. Једна од тих за коју се може рећи да је била успешна је област образовања. Свеобухватна анализа показује да је Србија, када је реч о овој осетљивој и свакако важној области друштвеног живота имала озбиљну држану политику у чијој је основи била идеја о модернизацији образовања. Њен главни идеолог био је Стојан Новаковић, истакнути научник политичар, који је свим својим бићем био посвећен основном циљу, који је поставио пред себе и своје сараднике – стварање модерног образовног система. Тај сложени и захтевни задатак започет је 80-тих година 19. века, дакле у време када се модернизација образовања одвијала у многим државама Европе (Француска, Енглеска, Немачка и др.). Био је то правовремен и одважан "потез" односно одлука која је српском народу отварао перспективу живота у напредујућем веку. Реализација тог задатка свакако није била могућа без подршке краља Милана. То наравно не значи да је он био једино заслужан за остварење зацртаног циља. За то су такође били заслужни представници ондашње просветне елите, од којих су многи партиципирали директно у власти и били блиски двору. Резултати њиховог ангажовања били су видљиви на свим нивоима образовања, од основног, средњег до високошколског. Отварање нових школа, школовање државних питомаца али и усавршавање учитеља и професора на најпознатијим универзитетима у Европи, затим и реформисана Велика школа, био је исход започете модернизације. Када томе додамо модерне уџбенике и приручнике попут оних који су коришћени у школама у Европи долазимо до закључка да је то заправо била најбоља подршка држави која се и сама уз велике отпоре модернизовала. Све то мора се имати у виду када се изводи коначан суд о личности и владавини краља Милана. Посматрана из угла образовања, крајева личност показује "другу страну" коју је карактерисала хуманост али и политичка визија.

Arsen ĐUROVIĆ

EDUCATION DURING THE RULE OF KING MILAN

Summary

The reign of King Milan was perhaps the most important one for the future of the Serbian people. There was neither choice nor time. Finding himself on the throne of the state that had several centuries of tradition, at the age characterized by impulsiveness and instability, King Milan did not always find the right way nor the right solutions for the numerous problems that needed to be solved immediately, without hesitation. At the same time, this deprived him of the time for corrections, so the consequences for him and for the state were, naturally, more severe. Seen as a whole, his reign (1868-1889) was successful in some areas of economic and social life. It was also successful in the area of education. A thorough analysis shows that Serbia, when speaking of this highly sensitive and definitively important area of social life, had a serious state policy, based on the idea of the modernization of education. Its chief ideologist was Stojan Novaković, a well-known scientist and politician, who was completely dedicated to the main aim placed before himself and his collaborators — the creation of a modern education system. That complex and demanding task, started during the 1880s, at the very moment when modernization was taking place in many European countries (France, Great Britain, Germany, etc.). It was a timely and brave move, the decision that opened for the Serbian people a perspective of life in the coming century. Its realization was not possible without the support of King Milan. Of course, this does not mean that he was chiefly responsible for the realization of this project. The most important for it were representatives of the education elite at the time, many of whom directly participated in the government, and were close to the Court. The results of their involvement were visible at all levels of education, from elementary, through middle, and all the way to higher. Opening of new schools, education of state stipendists, but also training of teachers and professors at the most well known European universities, the reformed Higher School, were all the results of this modernization. When we add to this modern textbooks and handbooks similar to the ones used in European school, we reach the conclusion that this was actually the best support to the state which modernized it self, even with great resistance. All of this should be considered when the final verdict about the personality and the reign of King Milan is being pronounced. From the perspective of education, the King's personality shows “the other side,” characterized by humanity and political vision.